

Szántó Zsuzsanna egyiptológus, a Debreceni Egyetem, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének tanársegédje. Kutatási területei: görög-római kori Egyiptom, hellénisztikus judaizmus, papyrológia.

E-mail: szanto.zsuzsanna@arts.unideb.hu

ORCID: 0009-0002-7457-6777

Absztrakt: A hellénisztikus világ egyik legnagyobb zsidó közössége Egyiptomban alakult ki. E zsidó közösség megismerését a történetírói forrásokon kívül nagyban segítik a folyamatosan publikálásra kerülő papyrológiai források. A papiruszokon és osztrakonokon fennmaradt szövegekben a görög nyelv mellett egyéb nyelvek (arámi, héber, démotikus) is megjelennek, aminek köszönhetően még árnyaltabb kép bontakozik ki az egyiptomi zsidókról. A társadalom több rétegében jelen voltak, találunk közöttük birtokkal rendelkező katonákat, kézműveseket és földművelő parasztokat is. Jelen tanulmányban a zsidók banki szférában betöltött szerepét vizsgálom a hellénisztikus kori Egyiptomban. A ptolemaida dinasztia által létrehozott bankok egy rendkívül szigorúan ellenőrzött és szabályozott rendszert alkottak, amely elsősorban az állam érdekeit szolgálta, és a lehető legkisebb teret engedte az egyéni ambíciók érvényesülésének. A banki rendszerben vezető szerep jellemzően csak a görögöknek jutott. A rendelkezése álló papyrológiai források alapján arra keresem a választ, hogy a zsidók, mint a görögökkel együtt érkező bevándorlók, milyen helyzetben voltak, és milyen szerepet töltöttek be a ptolemaida bankok világában.

Kulcsszavak: zsidó, bank, adó, ptolemaida, osztrakon

DOI: <https://doi.org/10.63872/QIRI2483>

Zsidók a ptolemaida bankok világában

Szántó Zsuzsanna

A multikulturális ptolemaida társadalom egyik legjelentősebb etnikai kisebbségét a zsidók alkották. Tekintve, hogy nagy részük a makedón hódítókkal együtt érkezett Egyiptomba a Ptolemaios kor elején, előkelő helyet foglaltak el az ország hellénisztikus társadalmában.¹ Hasonlóan a többi görögül beszélő, idegen eredetű, a Ptolemaida-dinasztia szolgálatában álló etnikai kisebbséghez, a társadalom felső rétegéhez, az ún. „hellének” csoportjához tartoztak.²

A zsidók előkelő társadalmi helyzetét figyelembe véve nem meglepő, hogy mind a katonai, mind a civil szférában lehetőségük volt karrier építésére és magasabb pozíciók betöltésére. Nem volt ez másként a banki szektorban sem, és jelen tanulmány azt a kérdést járja körbe, hogy pontosan milyen szerepet töltöttek be a zsidók az egyiptomi bankok világában. A kutatók hagyományosan eltúlozták a zsidók szerepét ebben az ágazatban. A középkorban kialakult negatív sztereotípiához köthető az a feltételezés, hogy a zsidók korábban is részt vettek a kereskedelemben és a pénzkölcsönzésben. Az, hogy a középkorban a zsidóknak voltak bizonyos foglalkozási preferenciáik, minden bizonnyal igaz, de ennek az volt az oka, hogy számos korlátozással szembesültek. Egyrészt kizárták őket a kereskedelemből és a kézművességből, aminek eredményeként akkor marginálisnak számító foglalkozásokba (például adó- és bérleti díjbeszedés, pénzkölcsönzés) kényszerültek. Másrészt a keresztény tanítás bűnösnek tartotta a pénzkölcsönzést, ezért a keresztények kerültek az ezzel kapcsolatos foglalkozásokat, a zsidók pedig betöltötték ezt a vákumot.³ Helytelen azonban visszavetíteni a zsidók középkori helyzetét az ókori viszonyokra, és ennek tisztázása érdekében papyrológiai forrásokat fogunk tanulmányozni.

A papiruszon fennmaradt szövegekben számos zsidóval találkozunk. Hogy mi alapján tekinthetünk valakit zsidónak, arra a *Corpus Papyrorum Judaicarum* szerkesztői kidolgoztak egy feltételrendszert, amely alapján összeállították a zsidókkal kapcsolatos papyrológiai források gyűjteményét.⁴ A bankokra vonatkozó források között tizenkilenc szöveg van, amely összesen tizenhat zsidó személyt említ különböző funkcióban. Ez nem egy bőséges forráscsoport, arra azonban lehetőséget kínál, hogy bizonyos tendenciákat megállapítsunk.

1. táblázat: Zsidók a ptolemaida bankrendszerben

	<i>Személy</i>	<i>Szöveg</i>	<i>Funkció</i>
1.	Abiétos	<i>O.Bodl.</i> I 46 = <i>CPJ</i> I 48 (Kr. e. 171/170, Diospolis Magna)	adóbérlő
2.	Aristomenés, Iosepis fia	a; <i>O.Strassb.</i> I 10 = <i>CPJ</i> I 49 (Kr. e. 161. május 4, Diospolis Magna) b; <i>SB XX</i> 14976 = <i>CPJ</i> IV 543b (Kr. e. 161. március 29, Diospolis Magna)	adóbérlő
3.	Abramos	<i>O.Bodl.</i> I 49 = <i>CPJ</i> I 50 (Kr. e. 165. szeptember 10, Diospolis Magna)	adóbérlő
4.	Simón, Iazaros fia	a; <i>O.Wilck.</i> 337 = <i>CPJ</i> I 61 (Kr. e. 154. szeptember 14, Diospolis Magna) b; <i>O.Wilck.</i> 339 = <i>CPJ</i> I 62 (Kr. e. 153. december 2, Diospolis Magna) c; <i>O.Wilck.</i> 340 = <i>CPJ</i> I 63 (Kr. e. 152. március 27, Diospolis Magna) d; <i>O.Wilck.</i> 1233 = <i>CPJ</i> I 107 (Kr. e. 154/3, talán Diospolis Magna)	adóbérlő
5.	Sambathaios, Solloumis fia	a; <i>O.Bodl.</i> I 60 = <i>CPJ</i> I 64 (Kr. e. 153. szeptember 24, Diospolis Magna) b; <i>O.Ashm.</i> 2 = <i>CPJ</i> I 104 (Kr. e. 156. július 27, Felső-Egyiptom)	adóbérlő
6.	Abiétos ⁵	<i>O.Wilck.</i> 334 = <i>CPJ</i> I 66 (Kr. e. 155. november 23 vagy Kr. e. 144. november 20, Diospolis Magna)	adóbérlő
7.	Abiétés	<i>O.Bodl.</i> I 118 = <i>CPJ</i> I 105 (Kr. e. 155 vagy 144, Felső-Egyiptom)	adóbérlő
8.	Abétés	<i>O.Camp. inv.</i> 1925.103 = <i>CPJ</i> IV 550 (Kr. e. 94. július 14 vagy Kr. e. 51. július 5, Diospolis Magna)	adóbérlő
9.	Iaeirés	<i>O.Wilck.</i> 1231 = <i>CPJ</i> I 109 (Kr. e. 3–1. század, Felső-Egyiptom)	adófizető
10.	Shimeon	<i>TAD D8.13</i> = <i>CPJ</i> IV 522 (Kr. e. 252. március 23, Apollinopolis Magna)	adófizető
11.	Taeze, Shabtai lánya	<i>O.Dem.Wien inv.</i> 284 = <i>CPJ</i> IV 523 (Kr. e. 253. július 20, Kr. e. 243. július 16, Apollinopolis Magna)	adófizető
12.	Shabtai	<i>O.Dem.Wien inv.</i> 284 = <i>CPJ</i> IV 523 (Kr. e. 253. július 20, Kr. e. 243. július 16, Apollinopolis Magna)	adófizető
13.	Tapoueris, Shabtai felesége	a; <i>O.Dem.Wien inv.</i> 284 = <i>CPJ</i> IV 523 (Kr. e. 253. július 20, Kr. e. 243. július 16, Apollinopolis Magna) b; <i>O.Dem.Wien inv.</i> 129 = <i>CPJ</i> IV 524 (Kr. e. 244. július 29, Apollinopolis Magna)	adófizető
14.	Aggaios	<i>O.Ont.Mus.</i> II 74 = <i>CPJ</i> IV 551 (Kr. e. 3–1. század, Diospolis Magna)	adófizető
15.	Abdious, Karouris fia	<i>O.Wilck.</i> 1516 = <i>CPJ</i> I 65 (Kr. e. 151. június 20, Diospolis Magna)	banki alkalmazott
16.	Ioseph, az írnek	a; <i>TAD D8.13</i> = <i>CPJ</i> IV 522 (Kr. e. 252. március 23, Apollinopolis Magna) b; <i>O.Dem.Wien inv.</i> 284 = <i>CPJ</i> IV 523 (Kr. e. 253. július 20, Kr. e. 243. július 16, Apollinopolis Magna)	írnek

A bankok megjelenése Egyiptomban

A bankok kialakulása szorosan összefügg a pénz elterjedésével. Egyiptomban ugyan a nemesfémek (arany, ezüst) értékkel bíró fizetőeszközök voltak már a Harmadik Átmeneti Kor idején (Kr. e. 1070–716), a pénz mint nominális értékkel bíró fizetőeszköz megjelenése a görögökhöz köthető. A legkorábbi Egyiptomban talált pénzérmék nagyrészt görög, főleg athéni tetradrachmák a Kr. e. 6. századból.⁶ A görög kereskedők magánbankárként kezdték tevékenységüket.⁷ E kezdeti magánbankokról igen csekély forrással rendelkezünk, az azonban egyértelmű egy könyvelési jegyzék alapján, hogy minden alapvető banki funkciót elláttak: pénzellenőrzés, banki betétek kezelése, kölcsön biztosítása.⁸ Szélesebb elterjedésük mégsem történt meg, mert II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 285–246) beleavatkozott ebbe a folyamatba. Állam- és gazdaságsszervező munkásságának ékes bizonyítéka a „Revenue Laws” néven ismert papirusz Kr. e. 259-ből.⁹ Ez alapján tudjuk, hogy az uralkodó az egész banki szektort állami irányítás alá vonta, mégpedig úgy, hogy pénzváltási monopóliumot intézményesített olyan bankok számára, amelyeket bérbe adott.¹⁰ Ezzel ellehetetlenítette a magánbankok működését, és ettől kezdve csak azok a bankok rendelkeztek pénzellenőrzési és pénzváltási joggal, amelyek megvásárolták erre a jogot. Ezek a monopólium- vagy koncessziós bankok a forrásokban ugyanúgy τράπεζα néven jelennek meg.

Miért kellett pénz váltani? Egyrészt, mert a Ptolemaiosok kialakították Egyiptom saját pénzrendszerét, és bár a sztenderd pénzegység az ezüst tetradrachma volt, az athéni 17.3 gramm ezüst helyett csak 14.3 grammot tartalmazott.¹¹ Ezért a külföldről érkező pénzeket mind be kellett váltani az alexandriai bankokban. Másrészt az ezüst mellett bronzérméket is elkezdtek verni, melyek névlegesen az ezüst tetradrachma váltópénzei voltak, valójában azonban külön pénzrendszert alkottak, mert egyiket a másikra csak ezekben a bérbe adott bankokban lehetett átváltani. Az átváltásért pedig díjat (ἀλλαγή) számoltak fel.¹² A pénzváltás volt tehát a bérbe adott bankok legfontosabb funkciója, és virágkoruk mindaddig tartott, amíg nagy hasznuk volt a két különböző pénzrendszerből. Kr. e. 210 körül azonban IV. Ptolemaios Philopatör a bronz drachmát tette meg új sztenderd fizetőeszközzé. Ettől kezdve bár az ezüstpénz ugyanúgy létezett, a bankok pénzváltásából adódó haszna igencsak megcsappant. A bankbérletre való kedv pedig olyannyira alábbhagyott, hogy a bérbe adott bankok a Kr. e. 3. század végén eltűnnek a forrásokból, a magánbankárok és a magánbankok viszont ismét megjelennek κολλυβιστικὴ τράπεζα néven.¹³

Szintén II. Ptolemaios Philadelphoshoz köthető egy másik típusú bank, a királyi bank (βασιλικὴ τράπεζα) megjelenése. Legkorábbi említésük Kr. e. 265-ből származik.¹⁴ Maga az intézmény ptolemaida találmány volt, a modell azonban régi, mégpedig a klasszikus görög világban már korábban létező közbank (δημοσία τράπεζα).¹⁵ A különbség abból adódott,

hogy a görög modellt egy nagy területű államra kellett alkalmazni, így egész hálózatot hoztak létre belőle.¹⁶ Ezt a bankrendszert az állam kizárólag saját céljaira használta. A királyi bankok legfontosabb funkciója az állami pénzügyek begyűjtése és az állami kiadások kiutalása volt, tehát egyfajta államkasszaként működtek.¹⁷ A jövedelmek közül a legjelentősebbnek az adók, a monopóliumok (olaj, sör, só, lenvászon), illetve az állami földek bérbeadásából származó haszon számított. Minden pénzben beszedett adónak a királyi bankokba vezetett az útja akár közvetlenül, akár a kisebb pénztárakon keresztül.

Zsidó bankárok?

Victor Tcherikover, a *Corpus Papyrorum Judaicarum* első három kötetének szerkesztője volt az első kutató, aki hangsúlyozta, hogy a zsidók szerepe az ókori bankok világában meglehetősen eltúlzott. Rámutatott, hogy Calderini listája, amely a ptolemaida Egyiptom bankárjait gyűjtötte össze, egyáltalán nem említi zsidókat.¹⁸ Hasonló következtetésre jutott Bogaert is, aki számos tanulmányt szentelt a ptolemaida bankoknak és bankároknak.¹⁹ A mintegy kétszáz bankár (τραπεζίτης) között, akiket jelenleg szöveges forrásokból ismerünk, mindösszesen tizenhárom egyiptomi szerepel, zsidó egyáltalán nem.

A bankár pozíciójával járó felelősség nagy volt, és a Ptolemaida-dinasztia nem bízott ilyen jellegű feladatot akárkire. Főként a görög világból érkező bevándorlókat (makedónokat, trákokat stb.) nevezték ki bankároknak, legalábbis erre lehet következtetni a bankárok görög nevei alapján. Természetesen lehetséges, hogy egy-egy görög név zsidó személyt rejt, de erre – csupán a név alapján – nem fog fény derülni. Dositheost, a koptosi bank vezetőjét például a *CPJI* szerkesztői a neve alapján zsidónak tartották, mivel a Dositheos név népszerű volt a zsidók körében.²⁰ Ma már azonban elfogadott tény, hogy egy teoforikus görög név viselése még nem feltétlenül jelenti azt, hogy az illető zsidó volt.²¹

Egy másik személy, akiről feltételezték, hogy zsidó bankár volt, név szerint Abdious, Karouris fia, szintén egy adóbizonylatban szerepel.²² A bizonylatot Ptolemaios, a diospolisi királyi bank vezetője állította ki, akit más bizonylatok alapján is ismerünk. Ptolemaios neve alatt szerepel még Abdious aláírása is. Bár neve alapján valószínűleg zsidó volt, funkciója nem egyértelmű.²³ Wilcken szerint bankár volt, mert az aláírása szerepel a bank által kiállított bizonylaton.²⁴ Tcherikover bizonytalan volt ezen a téren, és megjegyezte, hogy Abdious neve valószínűleg nem állt kapcsolatban az osztrakon szövegével.²⁵ Véleményem szerint Abdious a bank egyik alkalmazottja volt, feltehetően Ptolemaios beosztottja. Kr. e. 139 előtt Diospolis Magna királyi bankjának csak egy vezetője volt, de az osztrakonokat néha két ember is aláírta, akik közül a második nem egy másik vezető, hanem egy tisztviselő (ellenőr/beosztott) volt. Jelenleg tehát egyetlen zsidó bankárt sem lehet azonosítani bizonyossággal a ptolemaida Egyiptom papyrológiai forrásaiban.

Zsidó adóbérlők

Az 1. táblázat alapján jól látszik, hogy ha zsidó bankárokról nem is tudunk, a bankrendszer alsóbb szintjein számos zsidóval találkozunk. Különböző funkciókban jelennek meg: adóbérlők, adófizetők vagy egyéb alkalmazottak. A ptolemaida uralkodók nemcsak a bankok intézményét hozták magukkal, hanem az adók beszedésének módját is. Görög modellre alapozva bevezették azt, hogy az adók beszedési jogát és kötelezettségét minden évben bérbe adták nyilvános licitálás alapján. Aki a legmagasabb összeget ajánlotta egy bizonyos adóért, az elnyerte az adott adó begyűjtésének jogát, és ő lett a felelős az adó összegének beszedéséért. Ha nem sikerült beszélnie az adót, az a saját vesztesége volt, az államnak ettől függetlenül be kellett szolgáltatnia a vállalt összeget. Ugyanilyen módon, ha a szükségesnél többet szedett be, a többlet a saját nyeresége lett. Elvileg bárkinek joga volt ajánlatot tenni egy adó megvásárlására, de a gyakorlatban az adóbérlőknek kezességet vagy jelzálogot kellett nyújtaniuk, azaz csak a vagyonos emberek tudtak adót bérelni.

Ez a rendszer hasonlóképpen működött máshol is a görög világban, de a ptolemaidák egy új elemet vezettek be: míg a görög városokban az adóbérlők (τελώναι) maguk szedték be az adót, Egyiptomban „csupán” felelősséget kellett vállalniuk az adott adó éves összegének beszedéséért. Vagyis az adóbérléssel garantálták az adó befizetését, de a gyakorlatban nem ők, hanem ún. adószedők (λογευταί) szedték be az adót beosztottjaikkal (ὕπηρέται), akik mind állami alkalmazottak voltak. Emellett az *oikonomos* (az államot képviselő gazdasági tisztviselő) ellenőrt is kinevezett. Az adóbérlők profitorientáltak voltak, így az ellenőrök beépítése az adószedés folyamatába nyilvánvalóan a nép érdekét szolgálta, mert így védve voltak az adószedők visszaéléseitől. Nem kizárólag magánszemélyek szedték tehát be az adót, hanem az adóbérlők túlkapásait megelőzendő az állami szektor is részt vett a folyamatban.²⁶ Az adószedők egyfajta kapcsolatot jelentettek az adóbérlők és a helyi lakosság között, és sok esetben több nyelven is beszéltek.

Az adóbefizetéseket adóbizonylatokon dokumentálták, amelyek rögzítették a fizetés részleteit: a dátumot, az adófizető nevét, a befizetett adó nevét és összegét, valamint bizonyos időszakokban a bank nevét és címét. Az adóbizonylatoknak több fajtája létezett. Egyrészt az adóbérlők, amikor befizettek egy-egy pénzösszeget a királyi bankba, mindig kaptak elismervényt. A befizetett összeg nagysága attól függött, hogy az adószedőknek mennyi adót sikerült beszédniük az adott hónapban. Másrészt, az adóbérlők maguk is állítottak ki bizonylatokat az adófizetőknek arról, hogy befizették nekik az adót. Ennek a többszintű rendszernek köszönhetően több ezer, főleg görög és démotikus nyelvű osztrakon maradt fent, amelyek lehetővé teszik az adómechanizmus rekonstrukcióját.

Ami a zsidók szerepvállalását illeti ebben a rendszerben, a jelenleg publikált források alapján nyolc zsidó adóbérlőt ismerünk: Abiétos a boradót bérelte társaival, akárcsak Aristomenés, Iosepis fia, Abramos a legelőadót, Simón, Iazaros fia a halászok adóját, Sambathaios, Solloumis fia az *apomoirá* adót, egy másik Abiétos a cipészek adóját, Abiétos a söradót, míg egy bizonyos Abiétos adójának neve bizonytalan.²⁷ Azt a tényt, hogy ők adóbérlők voltak, több érv alátámasztja. Először is, bizonyos esetekben az adóbérlők nem egyedül vállaltak

ták a felelősséget egy-egy adóért, hanem adóbérlő társaságok tagjaiként. Ez látható például Abiétos esetében, aki a társai-val együtt fizette be a boradót,²⁸ valamint egy másik Abiétos esetében is, aki Paionnal együtt szolgáltatotta be az adót.²⁹ Másodszor, az adóbérlők rendszeresen jártak a királyi bankokba, hogy befizessenek egy-egy összeget. Évente tehát egynél több nyugtát kaptak a bankoktól, míg az egyes adófizetők általában évente egyszer fizették be az adójukat. Ezt egyértelműen bizonyítja három osztrakon,³⁰ amelyeket Simónnak,³¹ a 25%-os halászsadó (τετρακίας ἀλιέων) bérlőjének állították ki a 28. és 29. évben. Ezeket a nyugtákat Ptolemaios, a diospolisi királyi bank vezetője írta, és nagyon eltérő összegeket tüntetnek fel: 2 *talanta* 3645 *drachma* a 28. évből (Kr. e. 154), 2140 *drachma* a 29. évből (Kr. e. 153) és 580 *drachma* szintén a 29. évből (Kr. e. 152). Egyértelmű tehát, hogy Simón minden befizetés után kapott nyugtát. Harmadszor, az adóbérlők által fizetett összegek (még a viszonylag kis összegek is) általában túl magasak ahhoz, hogy egyetlen adófizető adói legyenek: mint láttuk, Simón például egyszer 2 *talanta* 3645 *drachmát* fizetett, ami rendkívül nagy összeg. Példaként álljon itt az egyik bizonylat szövege, amelyet Ptolemaios bankár állított ki, és amely szerint Simón a diospolisi (thébai) bankba fizetett be a 25%-os halászsadó³² címén 2140 *drachmát*.

O. Wilck. II 339 = CPJ I 62 (Kr. e. 153, december 2, Diospolis Magna):³³

ἔτους κθ Ἀθῦρ δ. τέ(τακται) ἐπὶ τὴν {ἐπὶ
τὴν} ἐν Διὸς πό(λει) τῇ με(γάλη) τρά(πεζαν), ἐφ' ἧς
Πτολεμαῖος,
τετρακίας ἀλιέων κθ (ἔτους) Σίμων
οὗ ἀλ(λαγῇ) δισχιλίας ἑκατὸν τεσσα-
5 ράκοντα, οὗ ἀλ(λαγῇ) Βρμ. Πτ(ολεμαῖος) Βυξ.
Σίμων . . . νη. η.

Fordítás:

29. év, Hathyr 4. Simón befizetett
Diospolis Magna bankjába, melynek Ptolemaios
a vezetője,
a 25%-os halászsadóként a 29. évre
felárral kétezer-egyszáznegyven
drachmát, összesen felárral 2140. Ptolemaios, 2460.³⁴
Simón . . .

A fenti érveken túl néha abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egyéb dokumentummal is rendelkezünk, amely alátámasztja az adott személy adóbérlői pozícióját. Simón esete ezek közé tartozik, ugyanis megőrződött hozzá kapcsolódóan egy félhivatalos adóbizonylat, amelyet Simón állított ki egy adófizetőnek.³⁵ Ebben Simón, Iazaros fiának, a 25%-os halászsadó bérlőjének nevezi magát a 28. évre vonatkozóan. Kétségtelen, hogy ez ugyanaz a Simón, aki a 28. évben ugyanezt az adót fizette be a királyi banknak a fent említett három királyi banki bizonylat alapján.

O. Wilck. II 1233 = CPJ I 107 (Kr. e. 154/153, talán Diospolis Magna):³⁶

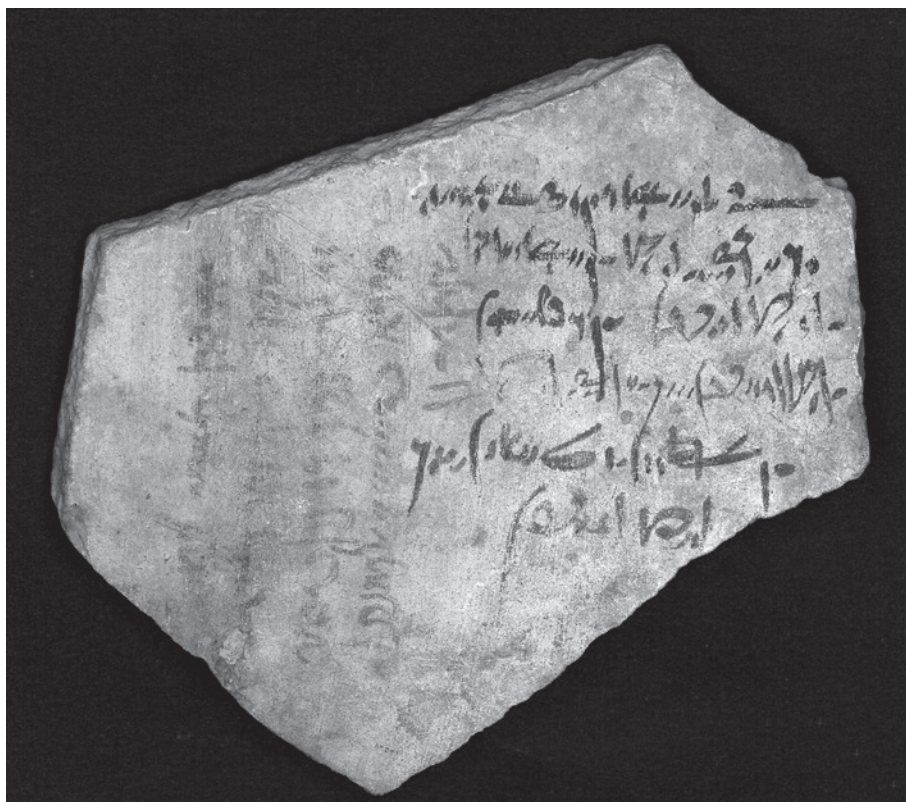
(2. k.) μετεῖλη(φα)	Átvettem.
(1. k.) Σίμων Ἰαζάρου ὁ ἐξε- ληφῶς τὴν τετάρτην τῶν ἀλιέων εἰς τὸ κη (ἔτος)	Simón, Iazaros fia, a 25%-os halászsadó bérlője a 28. évben,
5 Μεσοῦρει χα(ίρειν). ἔχω παρὰ σοῦ εἰς τὸ τέλος σοῦ καὶ τῶν υἱῶν ἐν τῷ Τῦβι μ(ηνί) χα(λκοῦ) τετρα χισχιλίας (γίνονται) Δ. ἔγραψεν Δελλοῦς Σίμωνος	Mesoerisnek, üdvözlét. Kaptam tőled a saját és fiaid adójaként Tybi hónapban, négyezer bronz drachmát, (összesen) 4000. Írta Dellous Simón
10 ἀξιῶσαντος διὰ μὴ εἰδέναι αὐτὸν γρά(μματα).	kérésére, mert ő nem ismeri a betűket.

Ez a szöveg nemcsak azért fontos, mert megerősíti Simón adóbérlői pozícióját, hanem azért is, mert egyértelművé teszi zsidó származását. Apját Iazarosnak hívták, ami nem hagy kétséget afelől, hogy zsidó családról van szó.³⁷ Ami a bizonylat jellegét illeti, a bankok által kiállított bizonylatokhoz hasonlóan ez is tartalmazza az adófizető nevét, az adóbérlő nevét, a befizetett adó nevét és összegét, valamint a befizetés dátumát. A formulája azonban eltér a banki bizonylatoktól, ez ugyanis levél formájában íródott. Érdekes tény, hogy Simón nem tudta megírni a bizonylatot, mert írástudatlan volt. Ebből általános következtetéseket még nem lehet levonni, de egy utalás arra nézve, hogy az adóbérlők nem feltétlenül voltak művelt, írástudó emberek. Valószínű, hogy sok esetben vidéki földbirtokosokról van szó, ahogy például Simón esetében valóban tudjuk, hogy az volt, egy másik elismervényen ugyanis ő maga fizeti be a földje után járó gabonaadót.³⁸ E bizonylat szerint „Simón, Iazaros fia, adóbérlő” 90 artaba búzát fizetett be Diospolis Magna magtárába, mint egyéni adófizető. A nyugta nem nevezi meg az általa fizetett adót, de tudjuk, hogy csak a gabonaadót fizették a magtáraknak.³⁹ A befizetett adó összegéből Tcherikover arra a következtetésre jutott, hogy Simónnak tehetős földbirtokosnak kellett lennie, ami összhangban áll azzal, hogy adót bérelni csak vagyonos embereknek volt módja.⁴⁰ Simón, Iazaros fia egyike azon ritka eseteknek, amikor öt forrással rendelkezünk egyetlen adóbérlőhöz kapcsolódóan, és ezáltal nemcsak adóbérlői mivoltukra, hanem társadalmi/gazdasági hátterükre is vetül némi fény.

Zsidó adófizetők és banki alkalmazottak

Simón gabonaadó elismervénye mellett más bizonylatok is említenek zsidókat adófizetőként.⁴¹ Ezeket többnyire adóbérlők vagy más, az adószedés folyamatában résztvevő tisztségviselők állították ki, és arra szolgálnak bizonyítékkul, hogy egy bizonyos adót befizettek. A zsidó adófizetőket említő bizonylatok közül kettő görögül íródott. Az egyik szerint Iaeirés fizetett be egy pénzbeli adót,⁴² míg a másik alapján Aggaios fizetett be legeltetési és legelőadót.⁴³ Mindkét bizonylatot adóbérlők állították ki.

Fontos azonban kiemelni e forrás-csoport nyelvi sokszínűségét, ellentétben a hivatalos banki bizonylatokkal, amelyeket kizárólag görögül írtak. Sok esetben, mint ahogy Simón esetében láttuk, nem az adóbérlő, hanem az adószedők, esetleg azok asszisztensei vagy írnokok állították ki a bizonylatot. Ennek oka nem mindig az adóbérlő írástudatlansága volt: a nyelvi különbségek is problémákat okozhattak. Bár az ország hivatalos nyelve a görög volt, az egyiptomiak vagy a sémi bevándorlók nem feltétlenül beszéltek görögül, legalábbis a Kr. e. 3. században. Az adószedők és a segítők között számos egyiptomi és más külföldi bevándorló, például zsidó is volt. Általában több nyelvet beszéltek, és bizonyos mértékig közvetítőként szolgálhattak az adóbérlők és a helyi lakosok között. Egy érdekes példáját szolgáltatja ennek a jelenségnek egy olyan osztrakon, amelyen két különböző nyelvű adóbizonylat olvasható, az egyik arámi, a másik démotikus nyelven.⁴⁴ A két szöveget az osztrakon ugyanazon oldalára írták fel 90 fokkal elfordítva. Az arámi nyelvű bizonylat Taese, Shabtai lányának (?) íródott az éves sóadó befizetését rögzítve.⁴⁵

1. kép. O.Dem.Wien inv. 284 számú osztrakon, amelyet két adóbizonylat rögzítésére használtak (forrás: ÖNB Papyrussammlung)

O.Dem.Wien inv. 284 = CPJ IV 423 (Kr. e. 253, Apollinopolis Magna):⁴⁶

... יבבת תאסי ברת Taese, Shabtai lánya⁴⁷
 שבתי בשם כסף מלחה a só(adó) ezüstje nevében adott
 זי לה כסף ר 1 כתב יוסף 1/4-t a saját ezüstjeiből. Írta Ioseph,
 ספרא ב 29 לפחנס az írnok, Pachon 29-én,
 5 שנת 32 a 32. évben.

Az a feltételezés, hogy Taese zsidó volt, nemcsak apja nevében alapul,⁴⁸ hanem azon a tényen is, hogy egy arámi nyelvű adóbizonylatot kapott. A bizonylatot egy bizonyos Ioseph, írta, aki egy zsidó írnok volt.⁴⁹ Szintén ő állította ki egy másik adóbizonylatot egy zsidó párnak néhány hónappal később, ismét arámi nyelven.⁵⁰ Milyen funkciót töltött be Ioseph? Valószínűleg egy állami alkalmazott lehetett, aki segítette az adóbérlő munkáját. Az adófizető Taese és az adóbérlő feltehetően nem beszéltek közös nyelvet, ezért volt szükség Iosephre, aki az adófizető nyelven állította ki a bizonylatot.

Ugyanez a jelenség megfigyelhető az egyiptomi nyelv esetében is, ugyanis nagy volt a kereslet az egyiptomi írnokok iránt is. A fent említett kétnyelvű osztrakonon szereplő másik szöveg tíz évvel később íródott. A család ugyanaz, ezúttal viszont egy démotikus bizonylattal állunk szembe, amelyet egy egyiptomi írnok, Paoueris, Petosiris fia készített:

O.Dem.Wien inv. 284 = O.Mattha 134 = CPJ IV 423 (Kr. e. 243, Apollinopolis Magna):⁵¹

in Ta-p3-wr t3 rmt.t Šbty
 ḥḏ 1/4 ḥḏ ḥm3 n ḥ3.t-sp 4.t sh P3-wr s3 P3-di-Wsir
 n ḥ3.t-sp 4.t tpy šmw sw 27 sh Pa-t3.wy s3 P3-wr
 n ḥ3.t-sp 4.t tpy šmw sw 27 r ḥḏ 1/4 n ḥḏ ḥm3 ḥ3.t-sp 4.t
 5 sh Ns-Mn s3 ḥḏ-p3-ḥrd r ḥḏ 1/4
 ḥ3.t-sp 4.t tpy šmw sw 27

Fordítás:

- 1 Tapaoueris, Shabtai felesége hozott (=fizetett)⁵²
- 2 1/4 (*kite*) ezüstöt sóadóként a 4. évben. Írta Paoueris, Petosiris fia
- 3 a 4. évben, shemu évszak első hónap (Pachon) 27-én. Aláírta Patous, Paoueris fia
- 4 a 4. évben, shemu évszak első hónap (Pachon) 27-én a 4. évi 1/4 (*kite*) ezüst sóadót illetően.
- 5 Aláírta Sminis, Chapokratés fia a 4. évi 1/4 (*kite*) ezüst sóadót illetően,
- 6 shemu évszak első hónap (Pachon) 27-én.

Ez a bizonylat nem Shabtai lányának, hanem feleségének, Tapaouerisnek lett kiállítva, ismét sóadó befizetéséről. A nő, neve alapján, zsidó férjével ellentétben egyiptomi volt, ezért állíthatták ki démotikus nyelven a bizonylatot. Az, hogy az állami alkalmazottak görögül és egyiptomiul is beszéltek, eddig is ismert tény volt, és nyilván olyan nyelven állították ki a bizony-

latot, amire igény volt. Az viszont már ritkább esetnek számíthatott, ha volt közöttük egy zsidó írnok, aki alkalom adtán arámiul is ki tudott állítani egy-egy bizonylatot, mint például Taese esetében. Hogy ez mennyire volt gyakori jelenség, nem tudjuk, de eddig összesen két arámi nyelvű banki bizonylatot ismerünk a hellénisztikus kori Egyiptomból.

Megállapítható tehát, hogy a ptolemaida bankrendszer és adóbeszedés egy jól működő rendszer volt, amelyben – nem meglepő módon – vezető szerep kizárólag a görögöknek jutott. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján egyértelműnek tűnik, hogy bankári pozícióra csak görögök, alacsonyabb pozíciókra (adóbérlő, adószedő, írnok) azonban mások is pályázhattak, így egyiptomiak és zsidók is. Ugyan a bankvezetői tisztségnek lehetett a legnagyobb presztízse társadalmilag,

ez nem jelenti azt, hogy az adóbérlők alacsony rangúak lettek volna. Sőt, ahogy rámutattunk, csak vagyonos és/vagy föld-birtokkal rendelkező emberek pályázhattak adóbérlésre, hiszen az állam felé garanciákat kellett felmutatni annak érdekében, hogy az adó összege, a beszedés sikerességétől függetlenül, megérkezzen a királyi kincstárba. Az a tény, hogy több zsidó adóbérlőről tudunk, arra világít rá, hogy ők, vagyoni szempontból legalábbis, a felsőbb rétegekhez tartoztak. Ezen kívül a zsidóknak, az egyiptomiakhoz hasonlóan, megvolt az az előnyük is, hogy több nyelven beszéltek, így aki írástudó volt, jó eséllyel jelentkezhetett egy-egy állami pozícióra. Többnyelvű, írástudó emberekre ugyanis nagy szüksége volt a Ptolemaiosok multikulturális államának.

Jegyzetek

- 1 Arra vonatkozóan, hogy pontosan mikor telepedtek be a zsidók Egyiptomba, ellentmondások a forrásaink. Flavius Iosephus egyes beszámolóit szerint (*A zsidó háború* II. 487; *Apión ellen* II. 36–7) már Alexandros hódító hadjárata idején megkezdődött a zsidók bevándorlása/áttelepedése, más szöveghelyek szerint (Iosephus: *Apión ellen* I. 185–189; *Aristeas levele Philokratészhez* 12–14) viszont csak I. Ptolemaios idejére tehető ez a folyamat, lásd Szántó 2024, 15–17.
- 2 A Fajjúm-oázisból származó, Kr. e. 3. századra datálható adólisták (*CPJ* IV 589–594) alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a zsidók a „hellének” csoportjához tartoztak. A hellének, hasonlóak a „perzsák” és az „arabok” csoportjához, fel voltak mentve az *obolos*-adó fizetése alól. Ennek az adónak az összege (1 *obolos*) igen csekély volt, ám a fizetése alóli mentesség a társadalom felső rétegéhez való tartozást szimbolizálta. A zsidók hellének társadalmi csoportjához tartozásáról lásd továbbá Clarysse–Thompson 2006b, 138–148; Szántó 2024, 143–145.
- 3 Nirenberg 2013, 186–216.
- 4 A *Corpus Papyrorum Judaicarum* (innenről kezdve *CPJ*) a zsidókhoz köthető, Egyiptomból származó görög-római kori papyrológiai forrásokat gyűjti össze. Ennek a sorozatnak az első három kötetét még az 1950-es és 1960-as években állította össze V. Tchirikover, A. Fuks és M. Stern, erre vonatkozóan lásd: Tchirikover–Fuks–Stern 1957, 1960, 1964. Az azóta eltelt időben számos új papiruszkiadás napvilágot látott, és az ezekben fellelhető zsidó papiruszok összegyűjtésére, tehát a *CPJ* I–III folytatására irányuló projekt eddig két kötetet publikált: Hacham–Ilan–Piotrkowski–Szántó 2020 (*CPJ* IV), 2022 (*CPJ* V). A záró kötet összeállítása még folyamatban van.
- 5 A szöveg kiadói szerint az adóbérlő neve Abiélós volt, azonban S. Honigman rámutatott, hogy a helyes olvasat valószínűleg Abiétos, lásd Honigman 2003, 81.
- 6 Egyiptomban még a fáraonikus korban megjelentek az első, főleg athéni pénzérmék. Ezeket eleinte természetesen importálták, később azonban helyi szinten is elkezdtek veretni. Hérodotosz szerint (*A görög-perzsa háború* IV. 166) már I. Dareios alatt megkezdődött ez a folyamat, de ami bizonyítható, az az, hogy a XXX. dinasztia idején (Kr. e. 380–342) Tachós és Nektanebos uralkodók, valamint a második perzsa uralom idején (Kr. e. 342–332) III. Artaxerxész és sátrapái Egyiptomban verettek athéni mintára tetradrachmákat, ezekből ugyanis több példány fennmaradt. Ezeket az érmeiket még csupán helyi szinten használták, főleg a naukratisi bázissal rendelkező kereskedők a vásárolt egyiptomi termékek (gabona, papirusz, lenvászon) kifizetésére, lásd Bogaert 1994, 33.
- 7 A legkorábbi papirusz, ami bankárt említ (*P.Hib.* I 110), Kr. e. 271 és 253 közé datálható. Ez egy magánszemély gabonaszállításával kapcsolatos könyvelési listája bevételekkel és kiadásokkal, melyben a kiadások között szerepel a *τραπεζῖτη δοκιμαστικοῦ* [.....], vagyis egy bankár számára történt pénzbeli juttatás. Maga a *δοκιμαστικόν* szó feltehetően a *δοκιμαστής* szóból (vizsgáló) ered, ami arra enged következtetni, hogy e korai bankok egyik fő funkciója a pénzek ellenőrzése volt, lásd Bogaert 1994, 35.
- 8 *P.Tebt.* III.2 890 (Kr. e. 2. század, Hérakleopolis nomos).
- 9 A „Revenue Laws” (*P.Rev.*) néven ismert papirusz az egyik legfontosabb gazdaságtörténeti forrás a Ptolemaios-korra vonatkozóan. Bár töredékes, és ebből kifolyólag számos helyen nehezen értelmezhető, az egyértelmű, hogy nem egy összefüggő, szisztematikus királyi rendeletről van szó, hanem több rendelet gyűjteményéről. Fontosabb kiadásai: Grenfell 1896; Bingen 1952; legújabb angol fordítása: Bagnall–Derow 2004, 181–195; lásd továbbá Préaux 1939, 450; Bingen 2007, 157–188.
- 10 73. oszl. 2. sor: [πωλοῦ]εν τὰς τραπεζῖας[.]
- 11 Erre azért volt szükség, mert a monetizációhoz alapvető fontosságú volt az ország folyamatos ezüstellátása, Egyiptom pedig nem bővelkedett ezüstlelőhelyekben. A tetradrachma ezüsttartalmának csökkentésével I. Ptolemaios Sótér elérte, hogy annak nominális értéke ugyan egyenlő maradt az athéni tetradrachmával, mégsem lehetett Egyiptomon kívül használni, hiszen kisebb tömegű volt, így másutt kevesebbet ért. Emellett valószínűleg az is szerepet játszott, hogy hirtelen megugrott az ezüst tetradrachmák iránti igény, vagyis a kereslet túlhaladta a kínálatot.
- 12 Bővebben a bronzérmék bevezetéséről és viszonyáról az ezüst tetradrachma alapú pénzrendszerhez lásd Maresch 1996; von Reden 2007, 58–78.
- 13 Bogaert 1994, 95–121.
- 14 *P.Hib.* I 29 (Kr. e. 265, Hibeh).
- 15 Korábban elfogadott volt az a nézet, miszerint a Ptolemaiosok létesítettek elsőként királyi bankokat. Bogaert azonban meggyőzően érvelt egy felirat alapján (IG II 1672) amellett, hogy Athénban már Kr. e. 329-ben létezett δημοσία τράπεζα, és ez a modell terjedt el később szerte a hellénisztikus államokban, köztük Egyiptomban is, lásd Bogaert 1994, 38–40.
- 16 Eddig huszonkettő nagyobb városban létrehozott királyi bankról van tudomásunk (Alexandria, Diospolis Inferior, Athribis, Létopolis, Memphis, Aphroditopolis, Krokodilopolis, Hérakleopolis, Oxyrhynchos, Hermopolis, Lykopolis, Anteopolis, Dendara, Koptos, Diospolis Magna, Pathyris, Latopolis, Eileithuias Polis, Apollinopolis Magna, Elephantine-Syene, Ptolemais, Halikarnas-

- sos), amelyeknek léteztek bankfiókjai (τράπεζα) a kisebb településeken és falvakban. Még ennél is kisebb szervezeti egység volt a λογυτήριον, amely korlátozott tevékenységre jogosult pénztár volt, létezésük azonban csak a Kr. e. 3. és a 2. század elején mutatható ki, lásd Bogaert 1998, 49–50.
- 17 Osztrakonokon fennmaradt fizetési bizonylatok alapján Bogaert hetvenhárom olyan adót számolt össze, amelyeket a bankoknak kellett befizetni, vagyis még ezen felül értendő az összes termény alapú adó, amelyeket különböző intézményeknek (pl. magtár) kellett eljuttatni: Bogaert 1998, 57–74.
 - 18 Tcherikover 1947, 122 referálva a következőre: Calderini 1938, 269–272.
 - 19 Lásd Bogaert 1987a; 1987b; 1988.
 - 20 *O.Bodl.* I 103 = *CPJ* I 69 (Kr. e. 151. március 15 vagy Kr. e. 140. március 12, Koptos).
 - 21 A zsidók valóban kedvelték a „theos” szót tartalmazó görög teoforikus neveket, mint például Dositheos, Dorotheos, Theodoros, Theodotos vagy Theophilos, mert tükörfordításai voltak bizonyos héber neveknél: Matithyahu, Jehonathan vagy Nathanyahu, lásd Tcherikover–Fuks 1957, 28–29. Ettől eltekintve azonban görög nevek is voltak egyben, amelyeket görögök is viselhetek. Csupán az alapján, hogy valaki ilyen nevet viselt, nem lehet zsidónak tekinteni. Bővebben erről lásd Szántó 2024, 75–78.
 - 22 *O.Wilck.* 1516 = *CPJ* I 65 (Kr. e. 151. június 20, Diospolis Magna).
 - 23 Az 1. táblázatban 15. szám alatt szerepel. Az Abdious görögösített bibliai név az עבדי (= szolga) sémi töből. Bár egyéb sémi népek is használták, úgy tűnik, hogy Egyiptomban kifejezetten a zsidók kedvelték, lásd Ilan 2008, 142–143.
 - 24 Wilcken 1899a, 636–637.
 - 25 Tcherikover–Fuks 1957, 200.
 - 26 Az adóbérlés egész folyamatát és az aukciókat is pontosan szabályozta a *Revenue Laws* papirusz első része (1–22 oszlopok), bővebben lásd Bingen 2007, 163–169.
 - 27 Lásd 1. táblázat, 1–8.
 - 28 *O.Bodl.* I 46 = *CPJ* I 48 (Kr. e. 171/170, Diospolis Magna).
 - 29 *O. Wilck.* 334 = *CPJ* I 66 (Kr. e. 155. november 23 vagy Kr. e. 144. november 20, Diospolis Magna).
 - 30 1. *O.Wilck.* 337 = *CPJ* I 61 (Kr. e. 154. szeptember 14, Diospolis Magna); 2. *O.Wilck.* 339 = *CPJ* I 62 (Kr. e. 153. december 2, Diospolis Magna); 3. *O.Wilck.* 340 = *CPJ* I 63 (Kr. e. 152. március 27, Diospolis Magna)
 - 31 A Simón név önmagában még nem bizonyítaná, hogy az adott személy zsidó volt, mert bár a bibliai Shimeon név (שמעון) görög átírásának tekinthető, egyben görög név is volt. E Simón esetében azonban más dokumentumok bizonyítják zsidó identitását. Tudjuk két másik osztrakon alapján (*O.Wilck.* II 1233 = *CPJ* I 107 és *O. Wilck.* II 1255 = *CPJ* I 90, mindkettőt lásd lejjebb), hogy apját Iazarosnak hívták, ami viszont bizonyosan zsidó név volt, mégpedig a bibliai Ioezer (יֵזֶר) görög megfelelője, lásd Ilan 2008, 120. A Simón névről, és annak zsidó jellegéről bővebben lásd Cohen 1976, 97–128, valamint egyiptomi előfordulásáról Ilan 2008, 165–173.
 - 32 A főleg τετάρτη ἀλιέων vagy τετάρτη ιχθυικὼν néven ismert adót a halászok voltak kötelesek fizetni, mégpedig jövedelmük 25%-át kellett az államnak átadniuk. Bővebben erről az adóról lásd Wilcken 1899a, 137–141; Préaux 1939, 206–207; Rostovtzeff 1941, 297; Tcherikover–Fuks 1957, 196; Bogaert 1998, 69.
 - 33 Wilcken 1899b, 103; Tcherikover–Fuks 1957, 208.
 - 34 Feltehetően azért két különböző összeg szerepel az osztrakonon, mert a nagyobbik a ténylegesen befizetett összeg, míg a kisebbik az elkönyvelt összeg a különböző díjak levonása után, amibe beletartozott annak a felára (ἀλλαγή), hogy ha valaki bronzpénzben fizette ki az ezüstben megállapított adót.
 - 35 *O.Wilck.* 1233 = *CPJ* I 107 (Kr. e. 154/3, talán Diospolis Magna).
 - 36 Wilcken 1899b, 330; Tcherikover–Fuks 1957, 222.
 - 37 A Iazaros névre vonatkozóan lásd a 30. jegyzetet.
 - 38 *O.Wilck.* 1255 = *CPJ* I 90 (Kr. e. 153. február 12, Diospolis Magna).
 - 39 A gabonaadót sohasem adták ki bérbe, és minden földbirtokos egyénileg fizette az adóját a magtáraknak az éves terméshezarm alapján. Az adó neve görögül επιγραφή, démotikusban pedig šmw volt, de ez gyakran kimarad a bizonylatokból, valószínűleg azért, mert mindig ugyanazt az adót fizették a magtáraknak. A ptolemaida gabonaadóról bővebben lásd Bogaert 1998, 62; Vandorpe 2000; Muhs 2005, 61–70.
 - 40 Tcherikover–Fuks 1957, 198.
 - 41 Lásd 1. táblázat, 9–14.
 - 42 *O.Wilck.* 1231 = *CPJ* I 109 (Kr. e. 3–1. század, Felső-Egyiptom).
 - 43 *O.Ont.Mus.* II 74 = *CPJ* IV 551 (Kr. e. 3–1. század, Diospolis Magna).
 - 44 *O.Dem.Wien* 284 = *CPJ* IV 423 (Kr. e. 253, Apollinopolis Magna).
 - 45 Az ún. sóadót (görögül ἀλική, egyiptomiul ḥd ḥm3) feltehetően II. Ptolemaios Philadelphos vezette be, a jelenleg ismert legkorábbi, sóadót befizetéséről szóló bizonylat ugyanis Kr. e. 263-ra datálható (*O.Berl.* P 6359). Mindenkire kiterjedő monetáris adó volt, melynek létezése jelenleg csak a Kr. e. 3. században bizonyított, és mértéke folyamatosan változott. Összege nem volt megterhelő (az osztrakon keletkezésének idején, Kr. e. 254–231 között a férfiaknak 1 drachmát, a nőknek 3 obolost = 1/4 shekelt/kitét kellett fizetni), arra viszont alkalmas volt, hogy minden háztartást rákényszerítsen a pénz használatára, és ezáltal ösztönözze a monetizáció folyamatát egész Egyiptomban. A sóadóról bővebben lásd Muhs 2005, 42; Clarysse–Thompson 2006, 36–89.
 - 46 Porten–Yardeni 2004/5, 55–59.
 - 47 Porten és Yardeni (2004/5, 56) elismeri, hogy a ברת (lány) szó olvasata az 1. sor végén nem bizonyos, ugyanakkor ez tűnik a legkézenfekvőbb megoldásnak.
 - 48 Shabtai az egyik leggyakoribb név volt az egyiptomi zsidók körében. A Shabtai név eredeti formája שבתי, jelentése „aki Shabbath napján született”. Eredetileg valóban olyan gyerekeknek adták ezt a nevet, akik Shabbath napján születtek, de a hellénisztikus korban, és különösen a diaszpóra területén nagyon gyorsan elterjedt, és az egyik legnépszerűbb névvé vált a zsidók körében. Egyiptomban arámi (שבתי), görög (Σαββαταίος és különböző verziói) és egyiptomi (Šbty) nyelven is számos példája fennmaradt, lásd Ilan 2008, 148–160. A névről bővebben lásd Cohen 1999, 11–28; Williams 2005, 21–40; Szántó 2018.
 - 49 A Ioseph név sajátos pályát futott be Egyiptomban. A bibliai József történetének köszönhetően messze a legnépszerűbb névvé vált a hellénisztikus korban lévén, hogy az egyiptomi zsidók saját „nemzeti” hőseit látták benne. Ez a név is különböző nyelvű forrásokban maradt fenn: arámiul (יִסְרָף), görögül (Ἰωσηφός) és egyiptomiul (*Isp*), lásd Ilan 2008, 111–120.
 - 50 *TAD* D8.13 = *CPJ* IV 522 (Kr. e. 252. március 23, Apollinopolis Magna).
 - 51 Mattha 1945, 131–132. Mattha átírását az osztrakon publikálása óta többen felülvizsgálták, és az itt bemutatott változat már tartalmazza ezeket, lásd Nur-el-Din 1979, 47; Akeel-Depauw 2004/5, 11–14.
 - 52 A démotikus osztrakon olvasata, miszerint Tapaoueris Shabtai felesége volt, bizonyosnak tűnik, így egy érdekes, és eddig kevésbé dokumentált esettel állunk szemben, mégpedig egy egyiptomi-zsidó vegyes házassággal. Zsidó vegyes házasságokról bővebben lásd Modrzejewski 1996, 86–87; Szántó 2024, 191–200.

Bibliográfia

- Akeel, M. – Depauw, M. 2004/5. „Two Demotic Ostraca from the Cairo Museum”: *Enchoria* 29, 11–14.
- Bagnall, R. S. – Derow, P. 2004. *The Hellenistic Period. Historical Sources in Translation*. Malden, Mass. <https://doi.org/10.1002/9780470752760>
- Bingen, J. 1952. *Papyrus Revenue Laws: Nouvelle Édition du texte. SB Bh.* 1. Göttingen.
- Bingen, J. 2007. *Hellenistic Egypt*. Berkeley – Los Angeles.
- Bogaert, R. 1987a. „Banques et banquiers dans l’Arsinoïte à l’époque ptolémaïque”: *ZPE* 68, 35–75.
- Bogaert, R. 1987b. „Banques et banquiers dans l’Arsinoïte à l’époque ptolémaïque: II. Les banques dans les villages du nome”: *ZPE* 69, 107–141.
- Bogaert, R. 1988. „Liste chronologique des banquiers royaux thébains 255–84 avant J.-C.”: *ZPE* 75, 115–38.
- Bogaert, R. 1994. *Trapezita Aegyptiaca. Recueil de recherches sur la banque en Égypte gréco-romaine*. Firenze.
- Bogaert, R. 1998. „Les opérations des banques de l’Égypte ptolémaïque”: *Ancient Society* 29, 49–145. <https://doi.org/10.2143/AS.29.0.630054>
- Calderini, A. 1938. „Censimento topografico delle banche dell’Egitto greco-romano”: *Aegyptus* 18, 244–278.
- Clarysse, W. – Thompson, D. 2006a. *Counting the People in Hellenistic Egypt I*. Cambridge.
- Clarysse, W. – Thompson, D. 2006b. *Counting the People in Hellenistic Egypt II*. Cambridge.
- Cohen, N. 1976. „The Jewish Names as Cultural Indicators in Antiquity”: *Journal for the Study of Judaism* 7, 97–128. <https://doi.org/10.1163/157006376X00267>
- Cohen, N. 1999. „The Name ‘Shabtai’ in the Hellenistic-Roman Period”: A. Demsky (szerk.), *These are the Names: Studies in Jewish Onomastics*. Ramat Gan, 11–28.
- Grenfell, B. P. 1896. *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus*. Oxford.
- Hacham, N. – Ilan, T. – Piotrkowski, M. M. – Szántó, Zs. 2020. *Corpus Papyrorum Judaicarum IV*. Berlin.
- Hacham, N. – Ilan, T. – Piotrkowski, M. M. – Szántó, Zs. 2022. *Corpus Papyrorum Judaicarum V*. Berlin.
- Honigman, S. 2003. „Noms sémitiques à Edfou et Thèbes”: *BASP* 40, 63–118.
- Ilan, T. 2008. *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity III*. Tübingen. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151459-3>
- Maresch, K. 1996. *Bronze und Silber: Papyrologische Beiträge zur Geschichte der Währung im ptolemäischen und römischen Ägypten bis zum 2. Jahrhundert n. Chr.* Opladen.
- Mattha, G. 1945. *Demotic Ostraka from the collections at Oxford, Paris, Berlin, Vienna and Cairo, introd. texts and indexes*. Cairo.
- Modrzejewski, J. M. 1996. „Jewish Law and Hellenistic Legal Practice in the Light of Greek Papyri from Egypt”: B. S. Jackson – S. M. Passamanek (szerk.), *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law*. Oxford, 75–99. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198262626.003.0004>
- Muhs, B. P. 2005. *Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Early Ptolemaic Thebes*. Chicago.
- Nirenberg, D. 2013. *Anti-Judaism: The Western Tradition*. New York.
- Nur-el-Din, M. A. 1979. „The proper names in Mattha’s *Demotic Ostraka*: a reconsideration”: *Enchoria* 9, 45–48.
- Préaux, C. 1939. *L’économie royale des Lagides*. Brussels.
- Porten, B. – Yardeni, A. 2004/5. „Two Aramaic Salt-tax Receipts by the Scribe Joseph”: *Enchoria* 29, 55–59.
- von Reden, S. 2007. *Money in Ptolemaic Egypt*. Cambridge.
- Rostovtzeff, M. I. 1941. *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. Oxford.
- Szántó Zs. 2018. „Shabtai in Egypt: Cultural Interaction between Jews and Egyptians under the Ptolemies”: M. M. Piotrkowski – G. Hermann – S. Dönitz (szerk.), *Sources and Interpretation in Ancient Judaism. Studies for Tal Ilan at Sixty*. Leiden, 1741–1787. https://doi.org/10.1163/9789004366985_010
- Szántó, Zs. 2024. *The Jews of Ptolemaic Egypt: The History of a Diaspora Community in Light of the Papyri*. Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783111426266>
- Tcherikover, V. 1947. „The Jews in Egypt in the Hellenistic-Roman Age in the Light of the Papyri”: *Revue de l’Histoire Juive en Égypte* 1, 111–142.
- Tcherikover, V. – Fuks, A. 1957. *Corpus Papyrorum Judaicarum I*. Cambridge, Mass. – Jerusalem.
- Tcherikover, V. – Fuks, A. 1960. *Corpus Papyrorum Judaicarum II*. Cambridge, Mass. – Jerusalem.
- Tcherikover, V. – Fuks, A. – Stern, M. 1964. *Corpus Papyrorum Judaicarum III*. Cambridge, Mass. – Jerusalem.
- Vandorpe, K. 2000. „The Ptolemaic Epigraphe or Harvest Tax (she-mu)”: *ApP* 46, 169–232. <https://doi.org/10.1515/apf.2000.46.2.169>
- Wilcken, U. 1899a. *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien I*. Leipzig–Berlin.
- Wilcken, U. 1899b. *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien II*. Leipzig–Berlin.
- Williams, M. 2005. „Jewish Festal Names in Antiquity – A Neglected Area of Onomastic Research”: *Journal for the Study of Judaism* 36, 21–40. <https://doi.org/10.1163/1570063054012123>